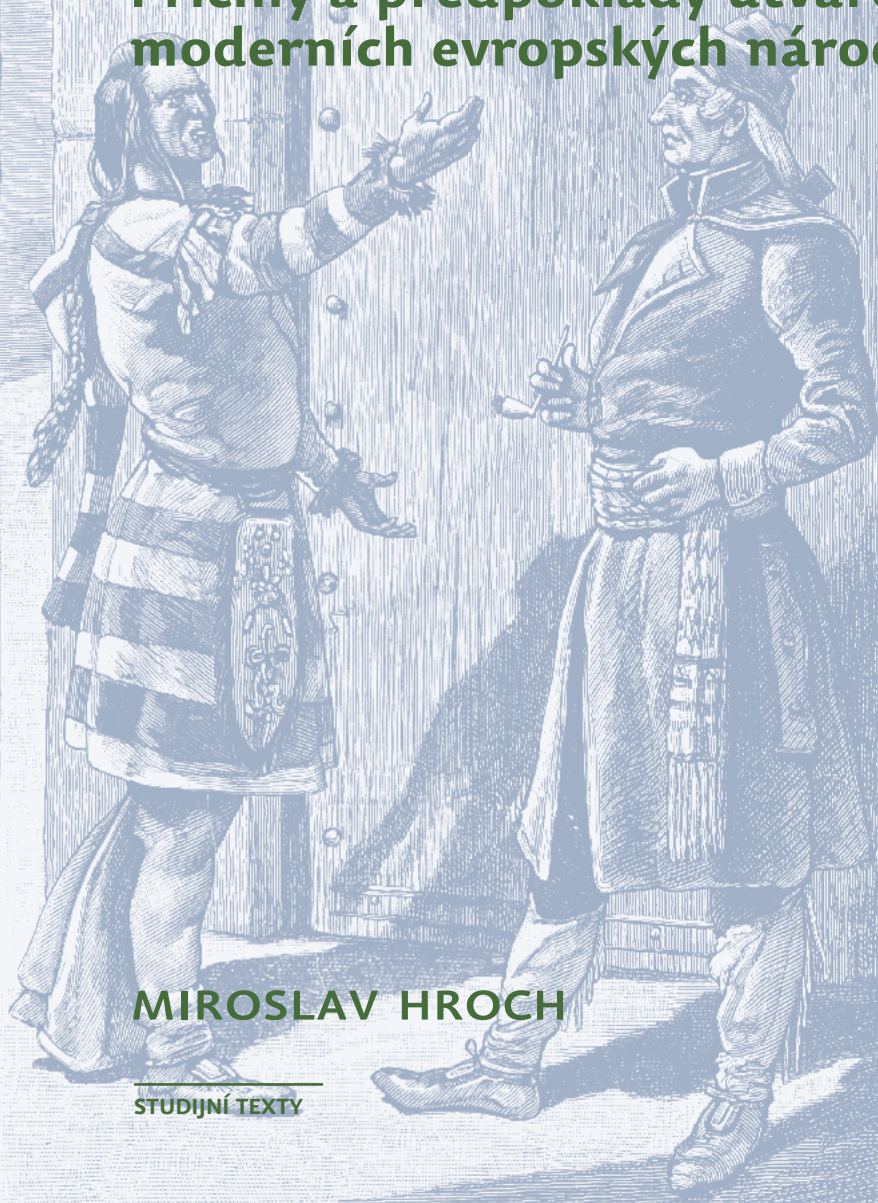

NÁRODY NEJSOU DÍLEM NÁHODY

Příčiny a předpoklady utváření
moderních evropských národů

MIROSLAV HROCH

STUDIJNÍ TEXTY

Národy nejsou dílem náhody

Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů

Miroslav Hroch

**Financováno
Evropskou unií**
NextGenerationEU

**Národní
plán
obnovy**

MSMT
MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

Publikace byla vydána za podpory Ministerstva školství, mládeže
a tělovýchovy a Národního plánu obnovy v rámci projektu
Transformace pro VŠ na UK (reg. č. NPO_UK_MSMT-16602/2022).

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2023

Edice Studijní texty, 45. svazek / řídí Helena Kubátová, Alena Miltová a Jiří Ryba

Redakce Alena Miltová

Grafická úprava a obálka studio Designiq

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první elektronické, odpovídá druhému tištěnému vydání (v Karolinu prvním)

© Univerzita Karlova, 2023

© Miroslav Hroch, 2023

ISBN 978-80-246-5651-9

ISBN 978-80-246-5685-4 (pdf)

Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz

ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

OBSAH

Předmluva | 5

Předmluva k českému vydání | 8

Předmluva ke druhému českému vydání | 10

Část první

NÁRODY A NACIONALISMUS JAKO BADATELSKÝ PROBLÉM | 11

Kapitola první. **Spory o výklad a definici** | 14

1.1 Názory na národ v 19. století | 15

1.2 Pojetí národa ve druhé polovině 20. století | 19

1.3 Nacionalismus: pohroma či nedopatření? | 28

1.4 Pokusy o historický výklad národa | 39

Kapitola druhá. **Typologická charakteristika** | 46

2.1 Základní typy formování evropského národa | 46

2.2 Periodizace cesty k modernímu národu | 50

2.3 Multietnické říše jako politický rámec národních hnutí | 53

Část druhá

ZDROJE A SLOŽKY NÁRODOTVORNÝCH PROCESŮ | 59

Kapitola první. **Odkaz minulosti** | 62

1.1 Minulost přímo oslovující člověka | 62

1.2 „Národní“ minulost jako součást předmoderní historické tradice | 71

Kapitola druhá. **Etnické kořeny** | 78

2.1 Etnická mnohotvárnost předmoderní Evropy | 78

2.2 Jazyková homogenizace v raně novověkém státě | 80

2.3 Jazyky a etnické skupiny v období formování národa | 86

Kapitola třetí. **Modernizace** | 93

3.1 Modernizace státu | 94

3.2 Politická a sociální rovnoprávnost | 98

3.3 Ekonomický rozvoj a sociální komunikace | 107

3.4 Škola a národní výchova | 117

3.5 Typologie národních hnutí podle jejich vztahu k procesu modernizace | 121

Kapitola první. Aktéři dramatu: kdo mluvil jménem národa? | 133

- 1.1 Státní národ | 134
- 1.2 Národní hnutí | 136
- 1.3 Sociální původ národní inteligence | 139

Kapitola druhá. Národně relevantní zájmové rozpory | 143

- 2.1 Zápas o místo na slunci: boj o politickou moc | 143
- 2.2 Rozpor mezi státy a národy | 151
- 2.3 Nerovnoměrnost vývoje | 155
- 2.4 Rozpory vyplývající z modernizace | 159

Kapitola třetí. Národní mýtus a hledání společného osudu | 166

- 3.1 Dějiny jako argument | 170
- 3.2 Konstrukce národních dějin | 176
- 3.3 Národní minulost v mýtech a tradicích | 187

Kapitola čtvrtá. Zápas o národní jazyk a kulturu | 198

- 4.1 Kultura jako nástroj národní mobilizace | 201
- 4.2 Jazykové požadavky národních hnutí | 206
- 4.3 Rozmar vzdělavců nebo sociální potřeba? | 219
- 4.4 Jazyk předmětem politického zápasu | 225

Kapitola pátá. Národ jako kulturní konstrukce? | 230

- 5.1 Úloha emocí | 231
- 5.2 Živočišné pudry a instinkty | 234
- 5.3 Symboly | 236
- 5.4 Stereotypy | 238
- 5.5 Národní pomníky a ikonografické symboly | 241
- 5.6 Národní slavnosti | 246
- 5.7 Národní prostor a jeho hranice | 256

Závěry a hypotézy | 264

Použitá literatura | 273

Literatura k dějinám jednotlivých národů | 295

Věcný rejstřík | 299

Rejstřík zeměpisných jmen | 308

Každý, kdo třeba jen zpovzdálí sleduje situaci na knižním trhu, ví, že témata „národ“ a „nacionalismus“ patří k nejfrekventovanějším. Proto je pochopitelně legitimní ptát se, zda ještě má smysl psát k tomuto tématu další knihu. Pokud by jejím cílem bylo podat novou – kolikátou již? – „teorii nacionalismu“, byla by taková skepse zcela opodstatněná. Každý autor, jenž si dělá ambice přesahující pouhý popis či naraci, se totiž pokouší o originalitu, která ovšem až příliš často spočívá buď ve vytržení a zveličení jednoho z aspektů problému, nebo v nové kombinaci údajů dávno již známých. Jako reakce na mnohotvárnost a početnost dosavadní produkce vzniklo již několik knih, které se omezují na kritický přehled starších názorů.

Právě takováto záplava titulů signalizuje potřebu zastavit se a zachytit současný stav bádání v jakési syntéze, která by ovšem svůj zájem soustředila na to, co lze z dosavadních výsledků zařadit do uceleného systému. Nepůjde tedy o to, vyzvedat originalitu jednotlivých přínosů, ať již zdánlivých či skutečných, nýbrž o to, koncentrovat se na přístupy, které umožňují jistý badatelský „konsenzus“. Jestliže totiž odhlédneme od často vykonstruované „originality“ termínů, shledáme, že rozdíly mezi koncepcemi nejsou tak diskrepantní, jak by nám mnozí jejich autoři chtěli namluvit.

Samozřejmě hned na počátku je třeba vymezit problém, jemuž se syntéza chce věnovat. Nejde o souhrnné dílo o „nacionalismu“ ani o soudobých podobách a zájmech evropských národů, nýbrž o jejich genezi. Jak naznačuje sám název knihy, jde o to, sledovat cesty, jimiž se ubíraly národotvorné procesy, respektive konstrukce národa v průběhu dlouhého 19. století. Jde o národ evropský jako specifický typ útvarů, na nichž je – ať již se nám to líbí či nikoliv – založena stavba Evropy.

Syntézu tohoto typu je možno zpracovat dvojím způsobem: narrativně nebo problémově. Je možno systematicky zobrazit průběh formování jednotlivých národů, nebo je možno na základě znalostí o průběhu těchto národotvorných procesů hledat jejich rozhodující složky a usilovat tak o přípravu kauzální analýzy. Rozhodl jsem se

dát přednost zobecňujícím reflexím před plochým popisem, poně-
vadž jen tak lze otevřít cestu ke komparaci s cílem připravit mate-
riál pro výklad příčin úspěchu (či neúspěchu) formování moderní-
ho národa.

6 | Takovýto postup by ovšem měl být uskutečněn s „otevřenými
kartami“. Autor musí hned na počátku alespoň rámcově vymezit své
pozice. Nedomnívám se, že by národ byl pouhým kulturním kon-
struktem, invencí, kterou mohl kdokoli a kdekoli libovolně uvést
do života tím, že vyhlásí nacionalistická hesla. Tím méně jsou mo-
derní národy dílem jakéhosi abstraktního nacionalismu. Konstrukt
národa mohl dosáhnout úspěchu jen za určitých podmínek sociál-
ních, politických a kulturních, které působily nezávisle na přáních
a ideálech „nacionalistů“. Vzhledem k naprosto divergentní aplikaci
termínu nacionalismus je velmi obtížné vymezit mu nějaký kon-
senzuální smysl a tím méně jej užívat jako nástroj kritické analýzy.
Proto jsem se rozhodl tento termín pokud možno vůbec neužívat.

Z předchozího se odvozuje také základní struktura knihy. Aníž
bych se pokoušel rozhodnout spor mezi „konstruktivisty“ a „esen-
cialisty“, pokouším se zobrazit historický vývoj k národu sub spe-
cie obou přístupů. Úvodní kapitola podává přehled vývoje názorů
na národ a příčiny jeho formování. Druhá část shrnuje objektiv-
ní poměry, z nichž formování národa vyrůstalo a jejichž podíl na
tomto procesu je většinou uznáván – byť s rozdílnými akcenty: je
to předchozí historický vývoj, etnicita a politická a hospodářská
modernizace. Tyto souvislosti a vztahy budou líčeny jako soubor
předpokladů, bez nichž si vznik národa nelze představit. Třetí oddíl
pak je věnován lidským (vlasteneckým) aktivitám, které vedly k for-
mování národa. Budu zde reprodukovat názory některých autorů
a výsledky bádání k úloze boje o moc a dalších národně relevant-
ních zájmových rozporů, k významu historie a hledání národních
dějin, jazykovým a kulturním požadavkům předáků národních po-
spolitostí, roli mýtů, symbolů, slavností atd. Budu však tyto názory
zároveň prověřovat na základě toho, co vím o konkrétním vývoji
jednotlivých národů.

Knihy si rozhodně neklade nárok na to, že „vyřeší“ problema-
tiku formování národů. I když jednotlivé kapitoly tvoří uzavřené
celky, neznamená to, že by autor vše považoval za vyřešené a jas-
né. Ostatně mělo by patřit k úkolům každé syntézy, aby zároveň
se shrnutím dosavadních poznatků a náhledů otevřela pohled do
budoucnosti, stala se jakýmsi odrazovým můstkem dalšího bádání.
Pozorný čtenář si ostatně zajisté povšimne bílých míst, mezer v do-
savadních znalostech i rozporů ve výkladu kauzálních souvislostí.

Některé z nich odpovídají mezerám a deziderátům dosavadních publikací, jiné ovšem jsou spíše způsobeny omezenými znalostmi autorovými.

Jde o práci historickou, která rozhodně nehodlá promítat současné konflikty a mýty do minulosti. Takový přístup, který by chtěl nazírat minulost očima současnosti či provádět selekci údajů podle jejich aktuálnosti, by byl zavádějící a posiloval by beztoho až příliš frekventovanou politizující a ideologizující falešnou optiku. Skutečnost, že se v průběhu 20. století vedly války ve jménu národa, že docházelo k etnickým čistkám i masovým vraždám – rovněž s nacionalistickým zdůvodněním, by neměla zakalit historikův pohled na doby, které výbuchu nacionalismu předcházely. Nelze zjednodušeně vést jednokolejné kauzální řady a nahlížet na formování národů v průběhu 19. století jako na zárodek zločinů či dokonce jako na jakési „scestí“, na které se evropská společnost dostala. Vztah mezi minulostí a současností ovšem nemůže být opomenut: půjde však především o to, přispět poznatky o událostech a vztazích z 19. století k lepšímu pochopení událostí pozdějších.

Tato snaha o dodržení principů historicity, tj. o rozlišení událostí dřívejších od pozdějších, byla dalším z důvodů, proč jsem se rozhodl vyhnout se termínu „nacionalismus“, který sugeruje dojem nadčasovosti a zároveň nepřímou otevírá potřebu hodnotícího, odsuzujícího či apologetického pohledu na události, které by měly být studovány sine ira et studio.

8 | K napsání této knihy mne vybídli roku 1999 vedoucí profesori Centra pro srovnávací dějiny Evropy při Freie Universität Berlin (profesoři Jürgen Kocka, Hartmuth Kaelble a Holm Sundhaussen), když se rozhodli zahájit vydávání řady „Synthesen“, která měla shrnovat poznatky k „velkým“ tématům evropských dějin. Tento podnět jsem přivítal, poněvadž jsem v něm viděl příležitost, jak uzavřít svoji práci na tematice, k níž jsem se v průběhu dlouhých desetiletí opakovaně vracel. Rukopis byl ukončen roku 2003, ale toto vydání zohledňuje zejména v přepracované první části také pozdější publikace. Kniha sleduje dvojí cíl: podat přehled výsledků bádání o problematice formování národa a zároveň navázat na mé dvě starší práce, z nichž prvá se zabývala sociální základnou a druhá programy národních hnutí.* Po otázkách, kdo byli „průkopníci“ národa a jaké cíle si kladli, budu se v této knize ptát, proč, díky kterým okolnostem a společenským silám, dosáhli úspěchu.

Mezitím se ovšem poněkud posunuly představy o smyslu a možnostech historického bádání. Část historiků pochybuje o smysluplnosti jakéhokoli zobecňování a tedy také o smysluplnosti hledání širších procesuálních kauzálních souvislostí. Nesdílím tuto skepsi a domnívám se, že v úsilí o poznání minulého mají svoji funkci a své zásluhy právě tak bádání orientovaná mikroanalyticky jako transnacionálně orientovaná komparativní makroanalýza.

Ve vymezení základního problému této knihy je všem obsažen důležitý posun: zatímco dosud jsem se zabýval především formováním moderního národa cestou národního hnutí, rozšířilo zadání ediční řady můj pohled také na situace, kdy se národ utvářel v podmínkách národa státního. Na rozdíl od většiny prací věnovaných

* K prvnímu problémovému okruhu: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Praha 1968 (podstatně rozšířená anglická verze *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge 1985); k druhému problémovému okruhu: *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*, Praha 1999 (anglický překlad *In the National Interest*, Praha 2000).

této problematice nebylo mým cílem předložit novou, originální, dosud neslyšenou teorii a terminologii. Taková, dnes bohužel častá, křečovitá snaha o originalitu neukazuje a často ani nechce ukázat cestu k řešení problému. Pokud je na této knize něco originálního, pak je to právě snaha o jakousi konsenzualitu, o to, najít a aplikovat spíše shody než rozdíly mezi jednotlivými autory a výklady problematiky utváření moderních národů.

Text byl původně určen německému čtenáři a pro české vydání, které umožnila velkorysá podpora výzkumného záměru Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy, bylo třeba některé formulace upravit a také doplnit poznámkový aparát. Základní autorovy názory i jeho pojmosloví nejsou ovšem nijak nové a jsou českému čtenáři známy z některých starších publikací. Nový je systematický pokus o analýzu co nejširšího spektra vztahů a kauzálních souvislostí a důsledně celoevropský horizont komparativního pohledu. Jediným omezením, které lze zajisté označit za nedostatek, je zanedbání problematiky formování ruského národa a národů kavkazských.

Praha, květen 2008

10 | Je potěšující, když si čtenářský zájem o rozprodanou již knihu vyžádá její druhé vydání. Tuto knihu jsem napsal před dvěma desetiletími jako pokus o komparativní historický výklad utváření evropských národů. Mezitím bylo publikováno mnoho odborných studií k problematice nacionalismu, konalo se nespočet konferencí, ale všude šlo především o současnost a její dílčí aspekty, nikoli o historický výklad, takže základní koncepce geneze národů, případně „teorii nacionalismu“ se nijak významně neobohatily. Na tom snad něco málo změnila leda diskuse o konceptu „národní indifferencí“. Sám jsem však před deseti lety modifikoval své pojetí národa (o tom viz kniha *Hledání souvislostí*, kap. 8.7.), ale tím nijak nezpochybnuji svůj historický výklad utváření národů jako velkých sociálních pospolitostí. Proto jsem se rozhodl neměnit ucelený výklad a zůstat jen u drobných bibliografických úprav.

Praha, srpen 2023

Část první

**NÁRODY A NACIONALISMUS
JAKO BADATELSKÝ PROBLÉM**

Studium problematiky národa a nacionalismu zaujímá v kontextu | 13
bádání historických i společenských věd významné postavení. Svědčí o tom nejen značný zájem veřejnosti, ale také sám objem vědecké tvorby. Knihy věnované této problematice by snadno zaplnily několik regálů, nemluvě o rostoucím počtu specializovaných časopisů. O tom, že šlo a dodnes jde o problémy politicky závažné, svědčí okolnost, že počet sepsaných vědeckých studií narůstal vždy v době, kdy se národnostní otázka stala politickou aktualitou – nejnověji během posledních patnácti let. Navzdory (či spíše díky) obrovskému množství dílčích poznatků a rafinovaně vymyšlených modelů tvoří dnes problematika národa a nacionalismu velice nepřehledný terén, v němž se badatelé jen těžko orientují již proto, že bylo dosaženo jen minimálního pojmoslovného konsenzu. Proto je nezbytné zahájit tento pokus o syntetické zpracování procesu formování národů v Evropě základním orientačním přehledem pojmů a koncepcí.

KAPITOLA PRVNÍ

SPORY O VÝKLAD A DEFINICI

14 | Nahlédneme-li letmo do několika náhodně zvolených studií věnovaných národu a nacionalismu, snadno zjistíme, že každý z autorů chápe těmito pojmy něco poněkud odlišného. Již v meziválečném období se prý v Německu říkalo, že každý doktorand, který se touto tematikou zabývá, považuje za věc své cti, aby předložil originální definici národa. Snaha o originalitu – a to nejen definice, ale především interpretace – dosáhla v současnosti globálních rozměrů. V případě termínu „národ“ a jeho ekvivalentů v evropských jazycích tkví základní potíž v tom, že se jako nástroje analýzy moderního společenského a kulturního procesu užívá termínu, který vznikl již ve středověku a byl kontinuitně tradován až do novověku. I když společným kořenem termínu byla latinská *natio*, dostaly jeho překlady do jednotlivých jazyků v odlišných politických a sociálních podmínkách poněkud odlišný význam.

V angličtině 18. století označoval termín *nation* všechny obyvatele, kteří žijí pod stejnou vládou (resp. panovníkem) a řídí se shodnými zákony. Obdobně byla charakterizována *la nation* v prvním vydání francouzské *Grande Encyclopédie*, ale již následující vydání připojila k této charakteristice také společný jazyk. Naproti tomu byla v německé jazykové tradici spojována *Nation* především s kulturou a jazykem, případně i společnou minulostí. Specifickou potíží bylo, že se tento překlad z latiny částečně překrýval s tradičním německým termínem *Volk*.¹ Zmínky si zaslouží, že již v padesátých letech 17. století český učenec J. A. Komenský (Comenius) definoval národ (v latině *gens seu natio*) jako soubor lidí, kteří žijí na společném území, mají společné dějiny a společný jazyk a jsou spjati láskou ke společné vlasti.² Zajisté

1 Na závažnost těchto pojmoslovných rozdílů poprvé upozornila finská historička A. Kemiläinen v prvních kapitolách své knihy *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, Jyväskylä 1964. Tato kniha zůstala nicméně mimo pozornost západní vědy.

2 Ve spisu *Gentis felicitas*, který byl vytištěn roku 1659. Obdobně chápal národ P. Stránský i B. Balbín. Srv. E. Maur, Pojetí národa ve starší české historiografii jako východisko koncepce českého národa v první polovině 19. století, in: M. Skřivánek (vyd.), *Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu*, Litomyšl 1998.

to nebyl jediný případ „předmoderně moderního“ chápání tohoto pojmu.

Druhý ze základních termínů soudobého pojmového instrumentáře – „nacionalismus“ – má podstatně odlišnou genezi. Vznikl jako novotvar původně v politickém diskurzu, což jej zatížilo politickými, hodnotícími konotacemi. Všeobecně užívaným nástrojem vědecké analýzy se stal – odhlédnuto od prvých náběhů v meziválečné době – teprve během druhé poloviny 20. století. Potíž spočívá ovšem také v tom, že je odvozen od a vztahován k termínu národ, který má odlišné historické pozadí. Nacionalismus, který označoval politický či myšlenkový postoj a byl (a zůstal) hodnotově zatíženým nástrojem politického zápasu od počátku 20. století, byl postupně zařazen do těsného příbuzenství s termínem „národ“, který naopak má svoji genezi v předmoderní době. Konfuzi zvyšuje v důsledku toho okolnost, že termín „nacionalismus“ interpretují příslušníci různých národností do značné míry v závislosti na tom, jak se chápe termín „národ“ v jazykové tradici jejich národů. Je proto logické, že se v angličtině *nationalism* spojuje se státem, respektive zápasem o státnost, zatímco v německé terminologii, kde byl původně definován kulturou a jazykem, si teprve hledá své místo a je předmětem rozporných interpretací. Navíc je tento termín v angličtině i v němčině – a ještě více v ruštině a češtině – podvědomě či vědomě spojován s negativními projevy existence národů a zápasů „ve jménu národa“. Budeme mít příležitost demonstrovat pojmoslovné zmatení, kterému podlehl i prominentní badatelé.

| 15

1.1 NÁZORY NA NÁROD V 19. STOLETÍ

Národ se stal předmětem zájmu historiků a dalších vědců často ještě v době, kdy se teprve utvářel, takže vědecký diskurz národa byl nutně poznamenán specifickými národními poměry a postoji badatelů. Zvlášť výrazný byl situačně podmíněný rozdíl vyplývající z toho, v jaké národní situaci se badatelé nacházeli. Ti z nich, kteří studovali národ v podmínkách od středověku existujícího národního státu, jako byla Francie či Anglie, považovali existenci pospolitosti označované jako *nation* za samozřejmost. Jiní přistupovali k předmětu svého zájmu v podmínkách zápasu o národní (ať již státně či kulturně definovanou) existenci a musili si teprve zjistit, jakými rysy budou novou pospolitost vymezovat, aby ji odlišili od pospolitostí jiných. Ne náhodou najdeme koncem 19. a počátkem 20. století největší počet příspěvků do diskuse o definici národa